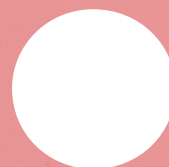

Erfgoed Brussel

36

Herfst 2022

A large, bold, white letter 'U' is centered on the page, partially overlapping the background image and the 'STADSGEZICHTEN' text at the bottom.

urban.brussels

Dossier
STADSGEZICHTEN

De Atlas van toelaatbare hoogten uit 1972

Een eerste cartografie van de opmerkelijke stadsgezichten op de schaal van het gewest¹

CECILIA PAREDES
ATTACHÉ URBAN.BRUSSELS

Urban heeft in zijn archieven een portfolio met kaarten genaamd *Atlas des altitudes limites* of *Étude des altitudes limites*². Het dateert uit 1972 en identificeert een twintigtal opmerkelijke stadsgezichten op het gewestelijk grondgebied. Hoewel het geen juridische waarde heeft, is dit een belangrijk tijdsdocument op het vlak van beheer van het stadslandschap.

De studie wordt sinds lang bewaard en gebruikt door de directie Stedenbouw van de Gewestelijke Overheidsdienst Brussel, maar ook stadsplanners en onderzoekers zijn ermee vertrouwd, ondanks de beperkte verspreiding³. Recent nog werd het een aantal keren vermeld in het kader van de media-aandacht voor de lopende debatten over de stad en de grote projecten die ingrijpend zijn voor het stedelijke landschap. Ondanks die relatieve bekendheid blijft de Atlas een mysterieus document: het blijkt namelijk moeilijk om de originele vorm ervan te bepalen.

De vondst van een partij belangrijke documenten in 2018 heeft ons meer inzicht verschafte in het onderzoek dat destijds gevoerd werd⁴. In deze bijdrage stellen we de Atlas uit 1972 en de stadsgezichten die erin opgenomen zijn kort voor, in het licht van deze onuitgegeven bronnen. Met dit artikel willen we ook nog even stilstaan bij de publicatie van de Atlas in het cartografisch informatiesysteem BruGIS. Hiermee wil urban de toegang tot de gegevens uit de studie en de vergelijking ervan met andere stedenbouwkundige informatiebronnen vergemakkelijken⁵.

DE ATLAS UIT 1972 EN ZIJN DOCUMENTATIE

De *Atlas van toelaatbare hoogten* legt in totaal 26 stadsgezichten vast die weergegeven zijn in de vorm van een zichtkegel. De studie legt voor elk van die kegels de toegelaten maximumhoogten voor hoogbouw vast⁶. Elk stadsgezicht is aangeduid op een kaart en geïdentificeerd aan de hand van een fiche met een nauwkeurige technische beschrijving (**AFB. 1A EN 1B**).

Deze Atlas was een initiatief van de Administratie Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening van de provincie Brabant binnen het ministerie van Openbare Werken. Hij werd samengesteld tussen 1969 en 1972, in het kader van de voorbereiding van het gewestplan, dat in 1979 werd goedgekeurd. Na de regionalisering tijdens de jaren 1980 werden de documenten overgedragen aan het nieuwe ministerie van het Brussels Gewest. De technische cel van de directie Stedenbouw heeft ze tot in 2018 gebruikt bij de beoordeling van de inplanting van hoge gebouwen.

DE DOSSIERS EN DE FOTO'S

Behalve de Atlas zelf bleek urban ook een reeks dossiers te bewaren die wellicht zijn opge maakt tijdens de voorbereiding van de studie. Ze doken op tijdens de verhuizing van de administratie in 2018 en bleken honderden foto's te bevatten, naast briefwisseling en tal van bladen met trigonometrische berekeningen. Het geheel werd nog aangevuld met oudere documentatie die voor de studie was verzameld.

1. Ik dank Géry Leloutre en Sarah Capesius voor de talrijke gesprekken, waar dit artikel alleen maar beter van geworden is.

2. De bundel wordt aangeduid met de naam *Atlas van toelaatbare hoogten*, of een licht afwijkende titel, afhankelijk van de documenten.

3. Zie onder meer het werk van Géry LELOUTRE, *Tracer les contours de la transformation moderne de Bruxelles* (niet gepubliceerd), hoofdstuk 6 en meer bepaald pp. 283-287 (over de kwestie van de zichtbaarheid en het panorama als onderhandelingsargument); LÉVY, *La planification sans le plan: règles et régulation de l'aménagement du territoire*, Brussel, VUB PRESS, 2015, meer bepaald p. 124.; DE SALLE, J., PRTENJAK, I. ROBERT, Y., 'Les zones de protection autour du patrimoine class  de la région de Bruxelles-capitale', in *Les Cahiers de l'Urbanisme* nr. 30, 2000, pp. 72-78.

4. De vondst werd signaleerd door  lo se Moutquin, die in 2018 ook de eerste beknopte inventaris ervan heeft opgesteld. Beide collecties werden ondertussen geinventariseerd en de foto's gedigitaliseerd en geïndexeerd. Recenter nog werden de dossiers ter beschikking gesteld van de onderzoekers, voor een studie in voorbereiding op dit nummer. Sarah Capesius stelt momenteel een kritische catalogus op van de documenten, in het kader van haar eindverhandeling voor een Master in Stedenbouw aan La Cambre-ULB.

5. Momenteel wordt de *Atlas van toelaatbare hoogten* gepubliceerd op de website van BruGIS. Het cartografische werk werd voornamelijk verricht door Sarah Capesius, in het kader van haar masterstage in 2021. In een voorbereidende fase hebben ook de stagiaires Barbara Raubaly en François Deplus bijgedragen tot het project. Voor een volledige beschrijving van het document en het geheel van de bijbehorende documentatie, zie PAREDES, C., en CAPESIUS, S., *L'Atlas des altitudes limites de 1972*. Nota bij de publicatie, BruGIS, 2021. Hartelijk dank aan Sarah voor de uitvoering van de kaarten bij dit artikel alsook voor haar kritische bemerkingen.

6. Het document inventariseert ook de toelaatbare hoogten die worden opgelegd voor het uitzenden en ontvangen van straalverbindingen en het luchtverkeer.

7. De 361 afdrukken van foto's zijn te bekijken op de website media.urban.brussels.

8. De opstelling van de Atlas van 1972 en zijn betekenis als beheersinstrument in de regelgeving rond de herinrichting van de stad worden grondiger uitgewerkt in de bijdrage van Géry Leloutre en Sarah Capesius.

AFB. 1B
Deze opname werd gebruikt bij de voorbereiding van het vastleggen van de bouwhoogten met het oog op de bescherming van het uitzicht vanaf de Kunstberg op het Stadhuis. De hoogten om rekening mee te houden, overeenstemmend met de hoogte van de bestaande bebouwing, werden erop overgenomen. We zien ook de tekening van een gepland gebouw (© urban.brussels, documentatie van de Atlas van toelaatbare hoogten, afdruk AL 045).

AFB. 1A
Een van de kaarten uit de Atlas van toelaatbare hoogten. Er zijn twee zichtkegels op getekend. Gezichtsveld E stemt overeen met het uitzicht vanaf de Kunstberg op het Stadhuis; kegel N (gedeeltelijk weergegeven) beschermt het uitzicht vanaf het Warandepark op het Justitiepaleis (© urban.brussels, documentatie van de Atlas van toelaatbare hoogten, kaart 31/3/C5).

De foto's werden genomen tussen 1961 en 1971 door de topografische dienst van het ministerie van openbare werken⁷. Ze werden overwegend gebruikt voor het afbakenen van de opmerkelijke stadsgezichten. Bepaalde getypte teksten verwijzen er rechtstreeks naar. De meeste foto's hebben aantekeningen op de voorzijde en op de achterkant staat vaak een schema dat nauwkeurig opgeeft waar ze genomen zijn. De aantekeningen hebben voornamelijk betrekking op de berekening van de hoogtelimieten. Op enkele foto's is een simulatie te zien van grote bouwprojecten uit die tijd. Kennelijk waren die bedoeld om de impact van de projecten op het stadslandschap te beoordelen⁸.

DE STADSGEZICHTEN

Elk van de opgenomen stadsgezichten is aangeduid met een letter. Op drie uitzonderingen na (A6, B, C) zijn alle uitzichtpunten te situeren ten oosten van het kanaal van Brussel. Met het oog op de duidelijkheid zijn de stadsgezichten hier schematisch weergegeven door vier verschillende kaarten (**AFB. 2A TOT 5C**), volgens een classificatie die gebaseerd is op de beschrijvingen.

De uitzichtpunten zijn afzonderlijk opgenomen (**AFB. 6A TOT 6C**). Binnen een eerste straal rond het centrum bevinden zich twee uitzichtpunten: de Kunstberg (A3, E) en het voorplein van de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal (L). In bepaalde zones zijn verschillende stadsgezichten geconcentreerd die in relatie staan met elkaar. Binnen de Vijfhoek is dat het geval voor het stuk van de Koningsstraat - Regenschapsstraat - Justitiepaleis, dat rechtstreeks betrokken is bij de stadsgezichten U, N, N' en G. Drie andere uitzichtpunten bevinden zich in het gebied rond het Warandepark en het koninklijk paleis (M, N, D). Rond de Zavel kunnen we nog J en H lokaliseren. Verscheidene uitzichtpunten liggen ook verspreid langs of in de buurt van de Koningsstraat. De stadsgezichten die ze bieden staan haaks op die as, ter hoogte van het Congresplein, de esplanade van het voormalige Rijksadministratief Centrum (A2, F) en het Poelaertplein (A6). Aan de grenzen van de Vijfhoek hebben de waarnemers zich opgesteld op het Surllet de Chokierplein (K) en het Queteletplein (A1) en in het westen bij de Ninoofsepoort (C).

AFB. 2A

Uitzichten op de monumenten die opgenomen zijn in de *Atlas van toelaatbare hoogten* (© Sarah Capesius, Brussels UrbIS®© - Distributie & Copyright CIBG).

Het uitzicht op de Nationale Basiliek van het Heilig Hart in Koekelberg (A) vanaf zes verschillende plaatsen, de Henri Fricksquare (Queteletplein), de esplanade van het voormalige Rijksadministratief Centrum, de Kunstberg, het Poelaertplein, de Jupiterlaan, de autosnelweg naar Oostende, het uitzicht op het Stadhuis vanaf de Kunstberg (E), het uitzicht op de Congreskolom (K), het uitzicht op het Stadhuis van Brussel vanaf het voorplein van de Kathedraal (L), het uitzicht op de Koepel van het Koninklijk Paleis vanaf het Parlement en het Warandepark (M), het uitzicht op het Justitiepaleis en het Koningsplein vanaf het Warandepark (N), het uitzicht op het Justitiepaleis vanaf de ingang van de Regenschapsstraat (N'), het uitzicht op de Sint-Michielskathedraal (O), het uitzicht over de stad vanaf de Tervuursepoorten de Triomfboog van het Jubelpark (P), het uitzicht op de Triomfboog van het Jubelpark vanaf de Tervurenlaan (P'), het uitzicht op de Triomfboog van het Jubelpark vanaf de westkant van het park (Q), het uitzicht op het parlement vanaf het Koninklijk Paleis en het Warandepark (S), het uitzicht vanaf de Koningsstraat richting Koningsplein (U).

B

E

AFB. 2B TOT 2D

De atlas vermeldt zes te beschermen uitzichten op de Nationale Basiliek van het Heilig Hart in Koekelberg. Drie daarvan worden hier geïllustreerd aan de hand van foto's als voorbereiding op de studie: 2B Uitzicht op de basiliek vanaf het Poelaertplein; 2C Uitzicht op de basiliek vanaf het Queteletplein; 2D Uitzicht op de basiliek vanaf de belvédère van de Jupiterlaan (© urban.brussels, documentatie van de Atlas van toelaatbare hoogten, afdrucken AL 102, AL 103 en AL 109).

C

F

AFB. 2E EN 2F

Verschillende gezichtsvelden uit de studie van 1972 zijn gericht op het Justitiepaleis en de Triomfboog van het Jubelpark, bijvoorbeeld uitzichten N en P':

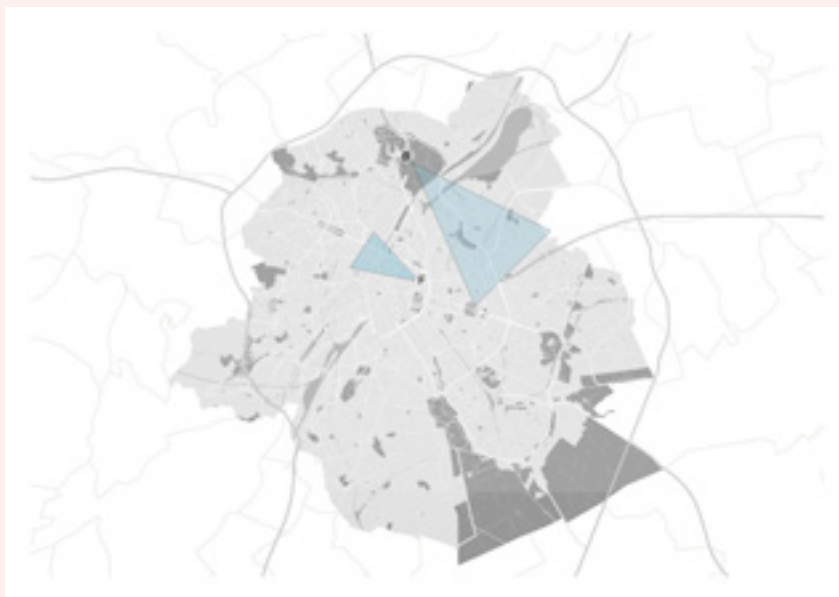
2E) De hoogtebeperkingen die zijn vastgelegd door de gezichtskegel (N) hebben tot doel om het zicht op het silhouet van het Justitiepaleis en zijn omkadering door de gebouwen van het Koningsplein te behouden, volgens de perceptie door een toeschouwer die door het Warandepark stapt;

2F) Uitzicht P' is gericht op het vrijwaven van het vrije uitzicht op het silhouet van de Triomfboog van het Jubelpark en de verbinding van het monument met de andere gebouwen die het geheel van het Jubelpark vormen (P').

De beide worden hier geïllustreerd aan de hand van foto's ter voorbereiding van de studie (© urban.brussels, documentatie van de Atlas van toelaatbare hoogten, afdrucken AL 146 en AL 090)

D

AFB. 3A

In de Atlas van toelaatbare hoogten geïventariseerde panorama's. Het uitzicht vanaf het Kasteel van Laken (B) en dat vanaf de esplanade van het Rijksadministratief Centrum (F) (© Sarah Capesius, Brussels UrbIS® - Distributie & Copyright CIBG).

AFB. 3B

Het uitzicht vanaf het Kasteel van Laken toont een breed panorama van de stad dat zich in de verte uitstrekt tot het grondgebied van de gemeenten ten noorden van Brussel, vanaf Schaarbeek tot Evere, waarvan in de verte de hoogten te zien zijn (© urban.brussels, documentatie van de Atlas van toelaatbare hoogten, afdruk AL 125).

AFB. 3C

Het panoramisch uitzicht richting centrum en het westen van Brussel, dat men te zien krijgt vanaf de esplanade van het voormalige Rijksadministratief Centrum vormt een vrij uitzicht over de kom van de benedenstad richting de hoogten van Sint-Jans-Molenbeek (© urban.brussels, documentatie van de Atlas van toelaatbare hoogten, afdruk AL 125).

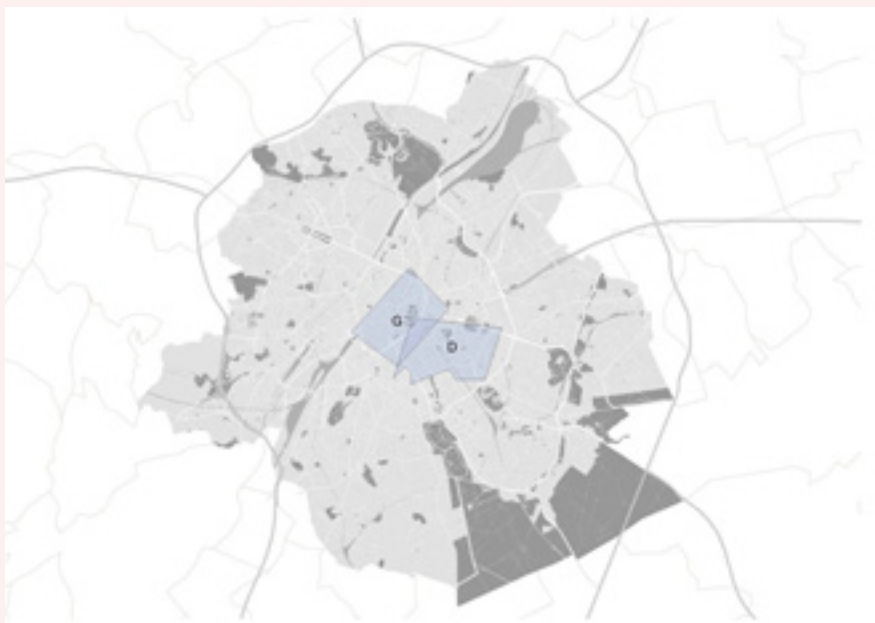
AFB. 4A

In de Atlas van toelaatbare hoogten geïnterpreteerde perspectieven: het uitzicht (geprojecteerd) op de spits van het Stadhuis van Brussel vanaf de Ninoofsepoort (C); het uitzicht vanaf de Grote Zavel richting Arenbergpaleis (J); het perspectief van de Tervurenlaan in de as van het Jubelpark (R), (© Sarah Capesius, Brussels UrbIS® - Distributie & Copyright CIBG).

AFB. 4B

De door uitzicht J vastgelegde hoogtebeperkingen zijn gericht op het vrijwaren van het uitzicht op de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Zavelkerk, de Kleine Zavelsquare en de gebouwen rond de Erekoer van het Arenbergpaleis in hun stedelijke omgeving, tegen overwoekering door te grote gebouwen die er afbreuk aan zouden doen (© urban.brussels, documentatie van de Atlas van toelaatbare hoogten, afdruk AL 003)

AFB. 5A
De door de Atlas van toelaatbare hoogten geïnventariseerde omvattende uitzichten. Het uitzicht vanaf het Paleizenplein richting Paleis der Academiën (D); het uitzicht vanaf het Koningsplein (G), (© Sarah Capesius, Brussels UrbIS® - Distributie & Copyright CIBG)

AFB. 5B
Uitzicht D zoals het er vandaag voorkomt. De vastgelegde hoogtebeperkingen zijn gericht op het vrijwaren van het uitzicht op een geheel van gebouwen (het Paleis der Academiën, het gebouw van de Civiele Lijst en het Koninklijk Paleis) vanaf het Paleizenplein (A. de Ville de Goyet, 2021 © urban.brussels)

AFB. 5C
Uitzicht G heeft betrekking op het Koningsplein. Het bepaalt de maximumhoogte van de toekomstige gebouwen in een breed gebied rond het plein, met het oog op de leesbaarheid van de site vanaf het plein, terwijl het bovenste deel van het Hiltonhotel en de Bank van Brussel al zichtbaar waren van beneden aan het plein. (© urban.brussels, documentatie van de Atlas van toelaatbare hoogten, cliché AL 215).

AFB. 6A
Kaart waarop de door de Atlas van toelaatbare hoogten geïnventariseerde uitzichtpunten gelokaliseerd zijn (© Sarah Capesius, Brussels UrbIS®© - Distributie & Copyright CIBG).

Het Henri Frick-plein (Queteletplein) (A1), de esplanade van het voormalige Rijksadministratief Centrum (A2) (F), de Kunstberg (A3), het Poelaertplein (A4), de belvédère van de Jupiterlaan (A5), de snelweg naar Oostende (A6), het Kasteel van Laken (B), de Ninoofspoor (C), het Paleizenplein (D), de Kunstberg (E), het Koningsplein (G), het Egmontpark (H), de Grote Zavel (J), de Congresstraat (K), het voorplein van de Kathedraal van Brussel (L), het Parlement en het Warandepark (M) (N), de ingang van de Regenschapsstraat (N'), de bovenkant van de Bergstraat (O), de Tervuursepoort en de gevels van het Jubelpark (P) (R), de Tervurenlaan (P'), de westkant van het Jubelpark (Q), het Koninklijk Paleis en het Warandepark (S), de Koningsstraat (U).

AFB. 6B
De belvédère van de Jupiterlaan (A5) biedt ook vandaag nog een breed panorama over de stad Brussel (C. Paredes © urban.brussels).

AFB. 6C
In 1972 werd het voorplein van de Sint-Michiels- en Sint-Goedekathedraal nog beschouwd als een waarnemingspunt vanwege het uitzicht dat er geboden wordt op het Stadhuis (L), (A. de Ville de Goyet, 2021 © urban.brussels).

In de westelijke rand staan het kasteel van Laken en de toegang tot de snelweg naar Oostende gesignaleerd als uitzichtpunten. In het zuiden vinden we het Dudenpark (A5) en in het oosten verschillende observatiepunten op de as van de Tervurenlaan en het Jubelpark (P, P', R, Q). De basiliek van Koekelberg, de spits van het stadhuis, het Justitiepaleis, de Congreskolom, de triomfboog van het Jubelpark dienen als belangrijkste bakens in de stad. De observatiepunten zijn in realiteit voor velen het vertrekpunt van een opeenvolging van uitzichten die zich aandienen wanneer men een bepaalde weg aflegt of bij een vergezicht, zich zijdelings verplaatst.

DE BEDOELINGEN VAN DE ATLAS

De zones die worden afgebakend door zichtkegels met een variabele en vaak complexe vorm en waarvoor maximumhoogten zijn opgegeven, hebben tot doel de waarneming van een gebouw of plaats in zijn/haar onmiddellijke omgeving te vrijwaren, door het beperken van de hoogte van de gebouwen die gepland zijn in de voor- of achtergrond (voorbeelden: Justitiepaleis, Egmontpaleis, Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal). Wat de panoramische uitzichten betreft zijn de hoogtebeperkingen bedoeld om een gedeelte van het stedelijke landschap te beschermen dat vanaf een welomschreven plaats waargenomen kan worden. Bepaalde waarnemingsposten en hun bijbehorende uitzichten hebben een symbolische waarde. Dat is onder meer het geval met het uitzicht tussen het Paleis der Natie, de zetel van het Belgisch parlement en het koninklijk paleis, of het uitzicht vanaf het kasteel van Laken.

De technische beschrijvingen die bij de zichtkegels horen maken het stedelijke kader tastbaar. De complexe vorm van een aantal van de kegels houdt al rekening met tal van toenmalige te ontwijken uitsteeksel. De nakende transformatie van het landschap is ook duidelijk aanwezig op de fotoafdrukken, waarop we met potlood de volumes aangeduid zien van de geplande torens.

HET ONTSTAAN VAN PROTECTED VISTAS

Op zich heeft de Atlas in het kader van de voorbereiding van het Brusselse gewestplan tot doel 'te beschermen gezichtscorridors' voor te stel-

len. Het voorstel in die tijd is, net als in andere Europese steden⁹, een reactie op de diepgaande verandering in het stedelijke landschap dat de Atlas wilde reguleren.

In Brussel zouden in de jaren 1960-1970 een tiental torens verrijzen, binnen en in de onmiddellijke omgeving van de Vijfhoek, en opduiken in een landschap dat tot dan gedomineerd werd door de spits van het stadhuis, de torens van de kathedraal en de kerktorens: de Westbury-toren, ook wel Lottotoren genoemd (79 m), de Zaveltoeren (86 m), het Hiltonhotel (99 m), de Philipstoren (63 m), het Muntcentrum (63 m), de Financietoren (141 m), de TBR-toren (Belgacom Brussels District Tower, 84 m) en het World Trade Center (105 m)¹⁰.

Om de draagwijdte van de studie ten volle te vatten moet men voor ogen houden dat het Brusselse erfgoed in die tijd nog niet beschermd was door de maatregelen die vandaag op dat vlak gelden. De meeste zones en gebouwen uit de Atlas waren niet beschermd en de zeldzame gevallen van bescherming gingen niet gepaard met een vrijwaringszone of beschermingsgebied, omdat die wetgeving toen nog niet bestond¹¹. De internationale overeenkomsten over de bescherming van Werelderfgoed die rond die tijd opdoken zouden er zeker toe bijdragen om het idee van landschapsbescherming¹² ingang te doen vinden.

KEUZE VAN DE STADSGEZICHTEN

Bij de selectie van de stadsgezichten kunnen we ons wat vragen stellen. We begrijpen de aandacht voor toenmalige of recent afgewerkte uitzichtpunten en bakens in het landschap, zoals dat van de Kunstberg (1958) en de esplanade van het Rijksadministratief Centrum, dat nog in aanbouw was. Hetzelfde geldt voor de basiliek van Koekelberg (1925-1970), die op de foto's bij de Atlas nog geen koepel heeft. Ook de basiliek werd al gezien als een belangrijk *landmark*. Anderzijds ontbreken in de Atlas bepaalde stadsgezichten die aan het begin van de 20ste eeuw door erfdiensbaarheden bezwaard werden, alsook de uitzichten die op aansporing van Leopold II gecreëerd werden in de gemeenten van de eerste kroon¹³. Bepaalde zichtkegels dienden voor het bewaren van stadsgezichten die recent schade opliepen of die bedreigd werden. Het uitzicht op het Egmontpaleis of dat op het Paleizenplein vormen daar twee goede voorbeelden van.

9. Zo werkte men in 1962 in Londen aan principes voor de beoordeling van hoogbouwprojecten en analyseerde men hun impact op de skyline. In 1970 werden de gevoelige zones in kaart gebracht en een lijst opgesteld van beschermde uitzichten en skylines. Zie in dit verband *London's Image and Identity. Revisiting London's Cherished Views*, Historic England, 2018, pp. 13-14.

10. DEMEY, T., *Des grattes-ciel dans Bruxelles: la tentation de la ville verticale*, Brussel, Badaeux, 2008. Een overzichtstabel is te vinden in BUUR, op. cit., pp. 28-29.

11. Van de gebouwen en landschappen die in de Atlas worden opgesomd staan de volgende met beschermingsdatum op de beschermingslijst: het stadhuis en de collegiale Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal (1936), het Koningsplein (1951), het Warandepark (1971), de triomfboog van het Jubelpark (1984), het Justitiepaleis (2001-2008), het Egmontpaleis (2003), zie http://erfgoed.brussels/nl/ontdekken/register-van-het-gevrjwaard-erfgoed?set_language=nl.

12. Wat het onderwerp van de protected vistas betreft, zie BRIDGEN, T., *Value in the View*, RIBA Publishing 2018.

13. Voor een overzicht van deze ingrepen, zie RANIERI, L., *Léopold II Urbaniste*, Brussel, 1973, pp. 339-345, p. 36 of p. 41. Over de erfdiensbaarheden in het stadscentrum zie de bijdrage van Judith Lemaire de Romsee in dit nummer.

AFB. 7
Schematische kaart met een overzicht van de 'belangrijke elementen van het stadslandschap'. Gewestelijk Ontwikkelingsplan (GewOP), goedgekeurd in 1995, vol. 6, p. 81.

AFB. 8
De Gray-Kroonbrug over de vallei van de Maalbeek, ter hoogte van de Graystraat biedt opmerkelijke uitzichten, aan de ene kant over het grondgebied van Elsene en aan de andere kant over dat van Etterbeek (A. de Ville de Goyet, 2022 © urban.brussels).

DE LOTGEVALLEN VAN DE ATLAS

Welk belang is men uiteindelijk gaan hechten aan de stadsgezichten die opgenomen stonden in de Atlas van 1972? Uiteenlopende studies benadrukten het blijvende karakter van de stadsgezichten uit de Atlas en hebben er in zekere zin toe bijgedragen dat ze hun plaats in de inventaris van opmerkelijke stadsgezichten zijn blijven behouden.

Het gewestplan van 1979¹⁴, het eerste bodembestemmingsplan voor de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie, verwees nog niet naar de gezichtscorridors die in de Atlas waren vastgelegd. In het in 1995 goedgekeurde Gewestelijk Ontwikkelingsplan (GewOP), daarentegen, werd er voor het eerst wel gewag van gemaakt (**AFB. 7**). Dit nieuwe instrument van ruimtelijke planning voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest omschreef voor het eerst een stadsproject dat rekening houdt met het begrip 'stadslandschap' en de ambitie heeft om de leefomgeving te verbeteren en het hele grondgebied te verfraaien. Het pleitte voor een geïntegreerde aanpak die rekening houdt met de omgeving en omvatte, naast een argumentatie, ook een schematische kaart met de 'belangrijkste elementen in het stadslandschap'. Die kaart toont de kenmerkende elementen van het Brusselse reliëf (valleien en kammen), de

perspectieven en de opmerkelijke uitzichtpunten, maar ook de opgenomen landschappen en monumenten. Het voorstel omvatte, in een sterk vereenvoudigde voorstelling, de meeste van de perspectieven, panorama's en uitzichtpunten die de Atlas 20 jaar eerder al onder de aandacht had gebracht¹⁵. De kaart van 1995 werd aangevuld met een tiental uitzichtpunten, verspreid over de gemeenten van de eerste en de tweede kroon: in het westen op de kamlijn in Sint-Gillis, rond het Park van Vorst; nabij de Louizalaan (Koningstuin en Émile Demotlaan¹⁶; de Gray-Kroonbrug (**AFB. 8**) en in het oosten, de twee punten die de vallei van de Woluwe overschouwen (bij het station van Bosvoorde en ter hoogte van het Woluwepark). Nieuwe perspectieven (of vrije uitzichten) vervulden de kaart. Ze wijzen op het bestaan van het uitgestrekte bovenaanzicht van de Waterlooesteenweg op het landschap ten oosten van Brussel, het perspectief van de Louizalaan, dat van de lanen van het centrum, het uitzicht op het Justitiepaleis vanop de Lainésquare in Vorst (**AFB. 9**). Er werden ook nieuwe opmerkelijke perspectieven gelokaliseerd in Schaarbeek, in het verlengde van het koninklijk tracé, voorbij de Kruidtuin, in de richting van de Koninklijke Sint-Mariakerk en verderop, in de richting van de koninklijke kerk van Laken en anderzijds het gemeentehuis van Schaarbeek¹⁷. We wijzen ook op een korter perspectief in de as van het sta-

14. https://bral.brussels/sites/default/files/bijlagen/1979_gewestplan_brussel_-_extra_editie_brallerlei_4_0.pdf.

15. Met uitzondering van de 'omvattende' uitzichten, het uitzicht van het voorplein van de kathedraal en dat van de Kunstberg (dat aangezogen lijkt door dat van het Koningsplein).

16. Zie, in dit nummer, het artikel van Marie Demanet over de vijvers van Elsene.

17. De studie van de Koning Boudewijnstichting over het koninklijk tracé verscheen hetzelfde jaar.

18. Zie de onlinelijst van beschermd erfgoed, p. 192.

19. Bernard Declève vestigt de aandacht op het potentieel van de torens als onderdeel van de stedelijke compositie, als baken en als publiek toegankelijke uitzichtpunten. DECLÈVE, B. (URBA-UCL), *Objectivation des avantages et inconvénients des immeubles élevés à Bruxelles, Synthèse rapport Final*, juni 2009.

20. *Bruxelles 2040. Trois visions pour une capitale*. Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2012, pp. 32-33.

AFB. 9

De Jubelfeestbrug biedt vrij uitzicht over de Noordwijk en de site van Thurn & Taxis (A. de Ville de Goyet, 2022 © urban.brussels)

21. BUUR [Bureau voor Urbanisme], *Verkenkend onderzoek van de problematiek van de hoogten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Definitie van de algemene principes voor de lokalisatie en de integratie van de hoge gebouwen*, Studie besteld door het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Dienst Studie en Planning, maart 2012.

22. De indeling van de 54 uitzichten volgt vier categorieën: panorama's, uitzichten op een monument, aanvullende uitzichten en 'gewestelijke clusteruitzichten'. Deze laatste zijn voorgestelde uitzichten door de inplanting van een cluster van torens, waargenomen vanuit de verte, een perspectief of vanop een hooggelegen punt.

23. De niet opgenomen uitzichten van 1972 vallen samen met de kegels die het uitzicht beschermen vanop een bepaalde plek (E, G, J, Q, U) of vanop een korte afstand op een monument (H, K, U). Sommige kunnen als verouderd beschouwd worden (O).

24. Ik ben dank verschuldigd aan Veerle Schuerman van de dienst Stedenbouw van de Stad Brussel voor de gesprekken die we over het onderwerp hebben gehad.

tion Brussel-Luxemburg, waarvan de gevel die enkele jaren eerder aan afbraak ontsnapt was in 1991 beschermd zou worden¹⁸.

Recenter hebben uiteenlopende studies op vraag van het Gewest de aandacht gevestigd op bepaalde uitzichten op het Brussels grondgebied. Het gaat om de studies *Bruxelles XXL* uit 2009¹⁹, *Bruxelles 2040*²⁰ en de studie van adviesbureau BUUR uit 2012²¹. Vooral deze laatste studie, gewijd aan de inplanting van torengebouwen in het Brusselse gewest, is interessant vanwege het licht dat ze werpt op hoe in 2012 tegen de Atlas werd aangekeken.

De studie van het adviesbureau BUUR, voor rekening van het Gewest en in voorbereiding op het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling (GPDO), goedgekeurd in 2018, was erop gericht plaatsen af te bakenen voor de inplanting van nog te bouwen torens. De voorstellen berustten voor een stuk op een analyse van de Brusselse skyline, zoals die vanuit de publieke ruimte te zien is. In dat verband, en om de opmerkelijke uitzichtpunten te identificeren, hebben de auteurs een beroep gedaan op de Atlas. De Atlas is een bron, en zelfs de enige bron, die ze vermelden als een inventaris van te beschermen panorama's en perspectieven. Op basis van die documenten stelde het studie bureau een nieuwe kaart op met in dit geval 54 (potentieel) opmerkelijke stadsgezichten²². Twee derde van de stadsgezichten uit de studie van 1972²³, omgerekend 15 in totaal, werden erin overgenomen. Degene die bijkomend voorgesteld werden in het GewOP van 1995 zijn er ook in opgenomen. Bij deze laatste bevinden zich vooral de verre perspectieven van de stedelijke assen, zoals die van de Louizalaan, de Kroonlaan, het uitzicht op de kerk van Laken of de diepe uitzichten die we aan de topografie te danken hebben, zoals dat van de Brugmannlaan. De 35 nieuwe zichtkegels die hier samengebracht zijn identificeren observatiepunten in het stadslandschap in gebieden die eerder niet verkend werden: in de rand van het gewest, uitkijkend over de stad, langs het kanaal, in de noordelijke gemeenten van Brussel (AFB. 10) en in de tweede kroon. Hoewel de voorgestelde nieuwe perspectieven of panorama's op de cartografische weergave gekoppeld worden aan plaatsen die geschikt lijken voor de inplanting van torens, vestigt een deel van die uitzichtpunten reeds de aandacht op nieuwe uitzichten op het Brusselse landschap die de komende jaren ontdekt kunnen worden.

BESLUIT

De *Atlas van toelaatbare hoogten* vormt een belangrijk referentiedocument voor de geschiedenis van de Brusselse stadsgezichten en voor de erkenning van sommige ervan op de schaal van het gewest. Anderzijds heeft het document bepaalde Brusselse uitzichten, die aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw tot stand kwamen en beschermd werden, niet opgenomen. Daardoor heeft de Atlas er misschien toe bijgedragen dat deze uit het collectieve geheugen gewist werden en verdwenen. Toch blijkt hij een onmisbare bron voor de algemene inventarisering van stadsgezichten die er in de geschiedenis van het grondgebied toe gedaan hebben. Dit werk staat momenteel op stapel bij het Gewest, maar ook, voor de juridische aspecten, bij de Stad Brussel²⁴.

Vertaald uit het Frans

Hoofredactie

Stéphane Demeter

Redactiecomité

Jean-Marc Basy, Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Valerie Orban en Cecilia Paredes

Coördinatie dossier

Cecilia Paredes en Christophe Loir (ULB)

Redactiesecretariaat

Cecilia Paredes en Okke Bogaerts

Coördinatie iconografie

Julie Coppens

Eindredactie frans

Stéphane Demeter, Cecilia Paredes

Eindredactie nederlands

Paula Dumont

Auteurs/ redactionele medewerking

Aurélie Autenne, Okke Bogaerts, Odile De Bruyn, Sarah Capesius, Marie Demanet, Paula Dumont, Christian Frisque, Catherine Leclercq, Harry Lelièvre, Géry Leloutre, Judith Le Maire de Romsée, Murielle Lesecque, Christophe Loir, Tom Sanders, Barbara van der Wee, Thomas Schlessler et Andreas Stynen

Vertaling

Dynamics Translations, Linguanet

Nalezing

Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, paula Dumont, Christophe Loir, Alfred de Ville de Goyet, Philippe Charlier, Alice Gérard, Murielle Lesecque, Nazim Lison, Anne Marsaleix, Cecilia Paredes

Cartografie

Toast Confituur Studio (Tenzij anders vermeld)

Lijst met afkortingen

AAM – Archives d'architecture moderne
ARA – Algemeen Rijksarchief
CIDEP – Centre d'information, de documentation et d'étude du patrimoine
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
GAE – Gemeentelijke archieven van Elsene
H.M. – Hortamuseum
KBR Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
MSB – Museum Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2022/6860/008

Vormgeving

Toast Confituur Studio

Ontwerper van de maquette

Polygraph'

Druk

db Group.be

Verstrijding en abonnementenbeheer

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Sarah Capesius, Nadège Guichard (SAB), Alain Jacobs, Caroline Piersotte (Perspective), Stéphane Vanreppelen (Bozar), het team van het Documentatiecentrum urban.brussels en het team BruGIS (urban.brussels)

Verantwoordelijke uitgever

Bety Waknine, directeur-generaal, urban.brussels (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed) Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

urban.brussels
Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.urban.brussels
bpeb@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

033 - Lente 2020
Lucht, warmte, licht

034 - Lente 2021
Kleuren en texturen

035 - Lente 2021
Georges Houtstont en de ornamenten-koorts van de Belle Époque

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie. Het dossier *Stadsgezichten* onderzoekt het creëren en beheren van uitzichtpunten, en het valoriseren ervan in de publieke ruimte. Met deze publicatie wil urban.brussels de actoren op het terrein bewustmaken omtrent deze problematiek.

Bety Waknine,
Directeur-generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-202-2